

Onderzoeksrapport

Seksuele en relationele vorming op Pabo Leiden

Auteur: Leonie Blomsma

Publicatiedatum: 22 januari 2022

Plaats: Leiden

Abstract

Sinds eind 2012 zijn scholen verplicht aandacht te besteden aan seksualiteit en seksuele diversiteit. Het onderwijsaanbod is hierbij onder andere gericht op kennis, communicatie, weerbaarheid, empathie, een positief seksueel zelfbeeld en seksuele motieven en mediawijsheid. Lesgeven in seksuele en relationele vorming vraagt om genoeg kennis en kunde van leerkrachten. Voor alle leerkrachten in het primair onderwijs gelden wettelijke bekwaamheidseisen. Deze bekwaamheidseisen beschrijven wat leerkrachten minimaal moeten weten en kunnen en dienen als ijkpunt voor lerarenopleidingen. Uit onder andere recent onderzoek van Rutgers, kenniscentrum seksualiteit en Stichting School en Veiligheid, blijkt dat slechts een kwart van de beginnende leerkrachten zich voldoende voorbereid voelt op het creëren van een veilig klimaat rondom seksuele en relationele vorming geven.

Vanwege het belang van goede seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs is er in dit onderzoek onderzocht hoe het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden aansluit op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseisen die nodig zijn voor een leerkracht primair onderwijs om seksuele en relationele vorming te geven. De doelstelling van het onderzoek is het bevorderen van de kennis van docenten van Pabo Leiden over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die nodig zijn als leerkracht primair onderwijs voor het geven van seksuele en relationele vorming. Zo kunnen de docenten van Pabo Leiden de lessen op het gebied van seksuele en relationele vorming beter aan laten sluiten bij de actualiteit.

Als eerste is er gekeken naar wat er in de literatuur bekend is over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven. Het resultaat hiervan is een tabel geworden die een overzicht laat zien van de benodigde vakinhoudelijke kennis op het gebied van seksuele en relationele vorming geven.

Als tweede is omschreven wat het huidige onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 is op het gebied van seksuele en relationele vorming geven op Pabo Leiden. Dit is onderzocht door middel van verschillende contactmomenten met docenten van Pabo Leiden. Hieruit blijkt dat er in jaar één een werkbijeenkomst aandacht wordt besteed aan (seksuele) diversiteit. Daarnaast wordt er in jaar drie een les besteed aan het onderwerp kindermishandeling. In jaar vier worden er aan de hand van de behoeften van studenten workshops georganiseerd, dit kan mogelijk aansluiten op het gebied seksuele en relationele vorming, als dat blijkt uit de behoeften.

Als derde is er gezocht naar Nederlandse voorbeelden over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming geven voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs. Als antwoord op deze deelvraag zijn diverse voorbeelden omschreven.

Al deze onderdelen samen leiden tot de conclusie dat het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden, volgens de bestudeerde bronnen en contactmomenten, niet adequaat aansluit op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseisen die nodig zijn voor een leerkracht primair onderwijs om seksuele en relationele vorming te geven. In het hoofdstuk aanbevelingen van het onderzoek zijn mogelijke manieren te lezen waarop Pabo Leiden hun onderwijsaanbod beter zou kunnen laten aansluiten op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid.

Inhoud

Inleiding	4
Theoretisch kader.....	7
Methode van onderzoek	10
Resultaten	12
Deelvraag 1.....	12
Deelvraag 2.....	15
Deelvraag 3.....	18
Conclusie	24
Discussie	25
Aanbevelingen.....	27
Referenties	28

Inleiding

De LHBT-monitor van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) beoogt een beeld te schetsen van de leefsituatie van LHBT 's in Nederland (Beusekom & Kuyper, 2018). Hiermee dragen zij bij aan beleidsmatige discussies. De LHBT-monitor 2018 is gebaseerd op grootschalig representatief bevolkingsonderzoek. In de monitor staat omschreven dat LHB-personen minder sociale cohesie in de buurt ervaren, zich vaker in het algemeen onveilig voelen, op diverse locaties vaker te maken krijgen met respectloos gedrag en ze hebben meer last van cyberpesten. LHB-werknemers hebben een minder goede positie op de werkvloer, onder andere door meer ongewenst gedrag en conflicten. Gekeken naar transgender jongeren worden zij in vergelijking met hun cisgender leeftijdsgenoten veel vaker gepest, hebben ze een lagere eigenwaarde en meer psychische problemen.

Bovenstaand onderzoek sluit aan bij een onderzoek gedaan door Bergen et al. (2013). In dit onderzoek omschrijven zij onderzoeksresultaten verzameld in 2009 onder LHB-jongeren. De resultaten laten zien dat LHB-jongeren vaker slachtoffer zijn van negatieve ervaringen op basis van hun seksuele oriëntatie. Deze negatieve ervaringen werden geassocieerd met zelfmoordgedachten (63.9%) en zelfmoordpogingen (12.8%). Bij LHB-jongeren zijn deze cijfers hoger dan bij heteroseksuele jongeren. Uit de testresultaten kwam naar voren dat respondenten die meer negatieve ervaringen op school rapporteerden, eveneens meer zelfmoordgedachten en zelfmoordpogingen rapporteerden. Dit is een belangrijk gegeven, omdat school één van de grootste sociale settingen is in het leven van jongeren. Het onderzoek geeft aan dat de onderzochte cijfers omlaag kunnen worden gebracht door het ondersteunen van *copingmechanismen* van LHB-jongeren die deze negatieve ervaringen opdoen, evenals door scholen die actief promoten dat ze alle geaardheden accepteren.

De directe aanleiding voor dit onderzoeksrapport ligt in de zorgwekkende resultaten betreffende de leefsituatie van LHBT-personen in Nederland. Dit onderzoeksrapport beoogt bij te dragen aan het verbeteren van de leefsituaties, zowel voor de huidige generatie als toekomstige generaties. Basisschoolkinderen zijn de maatschappij van de toekomst: onderwijs over seksuele- en genderdiversiteit, waar kinderen onder andere leren over acceptatie, is daarom van belang.

Sinds eind 2012 zijn scholen verplicht aandacht te besteden aan seksualiteit en seksuele diversiteit (Heemelaar, 2018). Het onderwijsaanbod is hierbij onder andere gericht op kennis: werkt beschermend voor o.a. seksuele gezondheid, zoals kennis over condoomgebruik; communicatie: het aangeven van wensen en grenzen; weerbaarheid: tegen seksueel geweld; empathie: voor jezelf en de ander; een positief seksueel zelfbeeld en seksuele motieven: functioneren als brug naar de werkelijkheid; en mediawijsheid. Een verdere toelichting op het belang van seksuele en relationele vorming geven in het primair onderwijs is te lezen in het theoretisch kader.

Scholen hebben naast de verplichting om aandacht te besteden aan seksuele vorming, de taak om aandacht te besteden aan burgerschap en te zorgen voor een sociaal veilig klimaat (Rutgers, 2021). Dit is voor het primair onderwijs vastgelegd in kerndoel 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit (SLO, 2012). Echter zijn scholen vrij om hieraan hun eigen invulling te geven (Rutgers, 2021).

Alle genoemde onderwerpen op het gebied van seksualiteit en diversiteit en de beoogde doelen hiervan vragen om genoeg kennis en kunde van leerkrachten. Er gelden voor alle leerkrachten in het primair onderwijs wettelijke bekwaamheidseisen (OCW, 2017). De vakinhoudelijke bekwaamheidseis wordt toegelicht in het theoretisch kader.

Vanuit bovenstaande informatie is de hoofdvraag van dit onderzoek ontstaan: 'Hoe sluit het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden aan op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseis die nodig zijn voor een leerkracht primair onderwijs om seksuele en relationele vorming te geven?'

Om de hoofdvraag goed te kunnen beantwoorden worden in het onderzoeksrapport de volgende deelvragen onderzocht: 'Wat is er in de literatuur bekend over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven?' 'Hoe ziet het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden eruit?' en 'Wat is er bekend over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs in Nederland?'

Er is voor het onderzoek gekozen om alleen in te gaan op de vakinhoudelijke bekwaamheidseis. Tevens is ervoor gekozen om bij het zoeken in de literatuur over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming op lerarenopleidingen te kiezen voor alleen Nederlandse voorbeelden. Dit is om het onderzoek kaders te geven voor de gestelde tijd die er voor het schrijven van het onderzoeksrapport staat.

Aan het begin van dit onderzoek was de voorlopige hypothese over de hoofdvraag dat het onderwijsaanbod van Pabo Leiden op dit moment niet voldoende aansluit. Deze hypothese was gebaseerd op tot dan toe gelezen literatuur en verschillende contactmomenten met docenten van Pabo Leiden over het gegeven onderwijs. Hierbij werd gesteld dat er momenteel gering in jaar één les wordt gegeven op het gebied van seksualiteits- en diversiteitsonderwijs. Met een scannende blik op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseis en kerndoel 38 voor het basisonderwijs, leek een voorlopige hypothese dat over dit onderwerp de lessen niet genoeg aansluiten voor het leren van de benodigde vakinhoudelijke bekwaamheden.

Hiermee sluit de hypothese aan op de doelstelling van het onderzoek. De doelstelling van het onderzoek is het bevorderen van de kennis van docenten van Pabo Leiden over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die nodig zijn als leerkracht primair onderwijs voor het geven van seksuele en relationele vorming. Zo kunnen de docenten van Pabo Leiden de lessen op het gebied van seksuele en relationele vorming beter aan laten sluiten bij de actualiteit.

Daarnaast draagt het onderzoek bij aan kennis en inzichten vergaren over het geven van seksuele en relationele vorming op het primair onderwijs. Hierdoor is het onderzoek ook van betekenis voor pabostudenten. Als laatste draagt het onderzoek bij aan persoonlijke professionalisering als leerkracht en onderzoeker, door het werken aan een kritische onderzoekshouding en het verder ontwikkelen van onderzoeksvaardigheden.

In dit onderzoeksrapport volgt na de inleiding een theoretisch kader waarin relevante theorie wordt behandeld voor het beantwoorden van de deelvragen. Daarna wordt er een methode van onderzoek beschreven. Vervolgens worden de resultaten behandeld waarbij het antwoord op de deelvragen wordt gegeven. Na het beantwoorden van de deelvragen wordt er een conclusie getrokken ter beantwoording van de hoofdvraag. Vervolgens wordt er een onderdeel discussie geschreven waarin er kritisch wordt gereflecteerd op het onderzoeksproces. Onder andere zal er worden ingegaan op hoe het onderzoek extra zou kunnen worden uitgebreid ter vergroting van het adequaat beantwoorden van de hoofdvraag. Als laatste onderdeel wordt er een aanbeveling geschreven voor de onderwijspraktijk. Hierbij worden er tips gegeven over mogelijke manieren hoe Pabo Leiden hun onderwijsaanbod beter zou kunnen laten aansluiten aan de vakinhoudelijke bekwaamheidseisen.

Theoretisch kader

Voor het beter begrijpen van het onderzoek is het van belang om antwoord te krijgen op verschillende vragen. Op basis van literatuur worden er in dit theoretisch kader verschillende aspecten toegelicht die van belang zijn voor de context. Dit theoretisch kader gaat in op waarom er wordt gesproken over seksuele en relationele vorming in plaats van voorlichting. Ook wordt er omschreven wat het belang is van seksuele en relationele vorming voor het primair onderwijs. Tevens wordt er ingegaan op het belang van adequaat onderwijs op het gebied van seksuele en relationele vorming voor lerarenopleidingen. Als laatste wordt er omschreven wat er wordt bedoeld met de vakinhoudelijke bekwaamheidseis.

Seksuele en relationele vorming in plaats van voorlichting

Verburg en Borren (1984, geciteerd in Heemelaar, 2019) onderscheiden drie benaderingswijzen van seksuele voorlichting: de voorlichtingsbenadering, de vormingsbenadering en de emancipatorische benadering. Deze drie benaderingen zijn niet helemaal los van elkaar te zien. De voorlichter bepaald waar de nadruk op ligt. Onder seksuele voorlichting wordt verstaan: het overdragen van kennis over seksualiteit (Heemelaar, 2019). Bij de vormingsbenadering gaat het over het ontwikkelen van competenties, het overdragen van normen en waarden en het ontwikkelen van een bepaalde houding. De emancipatorische benadering stelt maatschappelijke normen en waarden en maatschappelijke verhoudingen ter discussie en bevordert eigen keuzemogelijkheden.

Seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs beperkt zich niet tot informatieoverdracht, daarom is de term vorming beter passend dan voorlichting. De emancipatorische benadering wordt meegenomen in de term seksuele en relationele vorming, doordat er in de inhoudslijnen voor het primair onderwijs wordt ingegaan op seksuele weerbaarheid en het bespreken van sekserolopvattingen en verwachtingen. Deze inhoudslijnen voor het primair onderwijs zijn uitgewerkte voorbeelden bij de kerndoelen gesteld vanuit de overheid (SLO, 2012).

Het belang van seksuele en relationele vorming geven in het primair onderwijs

Dr. Chandra-Mouli vertelt in zijn Ted Talk (2015), dat uit wereldwijd onderzoek bij verschillende culturen is gebleken dat seksualiteitsonderwijs niet leidt tot vervroegd en/of verhoogd seksueel gedrag. Wel zorgt het voor meer kennis en begrip over seksualiteit, voor positieve gedragsveranderingen en vermindert negatieve gezondheidsrisico's. Het zorgt juist voor meer autonomie bij kinderen en betere communicatie in relaties. Het promoot zelfkennis en het werken aan sociale vaardigheden. Ook uit een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau komt naar voren dat seksuele voorlichting geven geen negatieve effecten lijkt te hebben (Bucx & van der Swan, 2014).

Zoals te lezen is in de inleiding zijn scholen sinds eind 2012 verplicht om aandacht te besteden aan seksualiteit en seksuele diversiteit (Heemelaar, 2018). Het onderwijs is hierbij gericht op verschillende competenties leren, onder andere communicatie, weerbaarheid, empathie en mediawijsheid. Deze verplichting sinds 2012 geldt voor het primair en secundair onderwijs (Gendi, z.d.).

Door aan te sluiten bij de competentie mediawijsheid draagt seksualiteitsonderwijs ook bij aan de 21^e -eeuwse vaardigheden (SLO, 2021). Jongeren kunnen via sociale media in contact komen met verschillende risico's zoals ongewenste seksuele beelden of boodschappen, schenden van privacy en misbruik van gegevens (Heemelaar, 2018). Uit een onderzoek van Rutgers in samenwerking met de NOS (2017) blijkt dat 66% van de kinderen tussen 9-12 jaar online weleens beelden ziet van blote borsten, een piemel of een vagina en blote mensen die met elkaar zoenen of knuffelen. Met beelden van een stijve piemel of vagina van dichtbij, mensen die elkaars geslachtsdelen aanraken of mensen die seks hebben, worden 35% van de kinderen geconfronteerd. Echter geeft 55% van de ondervraagde kinderen aan geen les te krijgen over beelden van bloot en seks op internet. De Rutgers stichting geeft hierbij als advies dat het belangrijk is dat kinderen leren hoe zij om kunnen gaan met dergelijke beelden, voordat zij ermee geconfronteerd worden. Door er les over te geven zijn de kinderen voorbereid en weerbaar.

Andere argumenten voor seksuele en relationele vorming voor kinderen op de basisschool zijn: het aansluiten bij de nieuwsgierigheid van kinderen en jongeren naar seksualiteit en vragen die zij hierbij hebben (Cense, 2011). Informele bronnen zoals ouders, leeftijdgenoten of media zijn niet altijd toereikend. Daarnaast zijn beelden en informatie in de media over seksualiteit vaak verdraaid of niet respectvol. Seksuele en relationele vorming kan mogelijk deze beelden tegenspreken en nuanceren.

Het belang van onderwijs over seksuele en relationele vorming op lerarenopleidingen

Meestal is de aandacht van scholen op dit onderwerp beperkt en incidenteel, daarnaast verschilt de invulling sterk per leerkracht (Storm et al., 2019). De keuze van leerinhouden en de waarde die men eraan toekent is cultureel bepaald, onder andere op het gebied van seksualiteit en seksuele diversiteit (Alkema et al., 2015). Niet alle leerkrachten voelen zich comfortabel om seksuele vorming te bespreken (Meijer et al., 2019).

Rutgers en Stichting School & Veiligheid voerden een vragenlijstonderzoek uit onder aankomende en beginnende leerkrachten in het primair onderwijs (Olofsen et al., 2021). Hierin hebben zij onder andere onderzocht in hoeverre deze leerkrachten zich vanuit de pabo voorbereid voelen op het geven van seksuele en relationele vorming en het waarborgen van seksuele integriteit. Uit het onderzoek bleek dat bijna een derde van de aankomende leerkrachten en ruim de helft van de beginnende leerkrachten geen les heeft gehad over

relationele en seksuele vorming op de pabo. De meeste aankomende leerkrachten hebben daarnaast, tijdens hun stage, ook nooit relationele en seksuele vorming gegeven. Na het afronden van de pabo voelde slechts een kwart van de beginnende leerkrachten zich voldoende voorbereid om een veilig klimaat rondom seksuele en relationele vorming te creëren. Uit het onderzoek bleek onder andere dat leerkrachten behoefte hebben aan betere voorbereiding op de praktijk.

Het onderzoek van Meijer et al. (2019) sluit hierbij aan. Zij geven aan dat ervoor zorgen dat alle leerkrachten zich comfortabel voelen om seksuele vorming te bespreken, ondervangen kan worden door er tijdens de lerarenopleiding voldoende aandacht aan te besteden. Ook in een onderzoek van het Sociaal Cultureel Planbureau geven zij aan dat leraren een belangrijke rol hebben en dat het belangrijk is om hun expertise aan te scherpen op het gebied van seksuele voorlichting geven (Bucx & van der Swan, 2014).

Wat wordt er bedoeld met de vakinhoudelijke bekwaamheidseisen?

Er gelden voor alle leerkrachten in het primair onderwijs wettelijke bekwaamheidseisen (OCW, 2017). Deze bekwaamheidseisen beschrijven wat leerkrachten minimaal moeten weten en kunnen en dienen als ijkpunt voor lerarenopleidingen. De bekwaamheidseisen zijn onderverdeeld in drie onderdelen: vakinhoudelijke-, vakdidactische- en pedagogische bekwaamheid. De vakinhoudelijke bekwaamheid waarover een leerkracht moet beschikken is te vinden in het document Besluit bekwaamheidseisen onderwijspersoneel (OCW, 2017). Specifiek in hoofdstuk 2: bekwaamheidseisen leraren en docenten. Artikel 2.4 gaat in op de vakinhoudelijke bekwaamheid leraar of docent. Artikel 2.5 gaat in op de aanvullende vakinhoudelijke bekwaamheid van een leerkracht primair onderwijs. De koppeling tussen de vakinhoudelijke bekwaamheidseis en seksuele en relationele vorming geven wordt gemaakt in de eerste deelvraag.

Methode van onderzoek

In deze methode van onderzoek wordt er per vraag van het onderzoek beschreven hoe deze beantwoord is. Hierbij wordt vermeld welke (type) bronnen er geraadpleegd zijn. Daarnaast wordt er ook ingegaan op welke informatie er verzameld is, door middel van verschillende contactmomenten met docenten van Pabo Leiden.

Deelvraag 1

‘Wat is er in de literatuur bekend over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven?’

Voor het beantwoorden van deze vraag is er gebruik gemaakt van literatuuronderzoek. Als eerste is er gekeken naar de herziene vakinhoudelijke bekwaamheidseis opgesteld door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW, 2017). Hierin wordt toegelicht dat de vakinhoudelijke bekwaamheidseis is onderverdeeld onder zeventien delen. Hiervan is een deel gerelateerd aan seksuele en relationele vorming. Voorbeelden hiervan zijn ‘de leraar beheerst de inhoud van zijn onderwijs’ en ‘de leraar overziet de opbouw van het curriculum en de doorlopende leerlijnen’. Verschillende onderdelen van de bekwaamheidseis kunnen worden geclusterd. Bij de geclusterde onderdelen is er gekeken wat er in de literatuur bekend is. Hierbij is onder andere gebruik gemaakt van de uitgewerkte kerndoelen beschreven op TULE SLO (2012). Het bepalen van de vakinhoudelijke kennis is daarnaast aangevuld met verschillende rapporten. Ter verdieping van de vakinhoudelijke kennis zijn er ook verschillende boeken geraadpleegd over onder andere de seksuele ontwikkeling van kinderen en kennis over het geven van inclusieve seksuele en relationele vorming.

Deelvraag 2

‘Hoe ziet het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden eruit?’

Het antwoord op deze deelvraag is gebleken uit verschillende contactmomenten met vier docenten van Pabo Leiden. Dit valt onder kwalitatieve dataverzameling. Tevens is het antwoord gebleken uit de door contactmomenten verkregen documenten, zoals een lesplan, draaiboek en moduleomschrijving. In de verschillende contactmomenten is ook gevraagd wat de beweegredenen zijn van Pabo Leiden over de onderwijskeuzes van studiejaar 2021-2022. Door de docenten is toegelicht welke onderwerpen er behandeld worden in welke jaren en op welke manieren deze onderwerpen behandeld worden.

Deelvraag 3

‘Wat is er bekend over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs in Nederland?’

Voor het beantwoorden van deze deelvraag is onder andere de website *seksuelevorming.nl* geraadpleegd. Deze website is onderdeel van Rutgers, expertisecentrum seksualiteit. Op de website is een onderdeel geschreven speciaal voor pabo's, hier staan tips beschreven voor lesgeven over seksuele vorming op de pabo. Ook worden er voorbeelden gegeven voor het vormgeven van de lessen, onder andere verschillende methodes ontworpen voor pabo's. Naast deze website is er voor het beantwoorden van de deelvraag gebruik gemaakt van het onlinecongres 'het hoort er gewoon bij' dat heeft plaatsgevonden op 5 november 2021. Dit congres werd gegeven voor lerarenopleiders, onder andere op pabo's. Het congres behandelde verschillende onderwerpen, waaronder een voorstel curriculum voor de pabo. Naast de website en het congres is er gebruik gemaakt van een lezing gegeven door M. Heemelaar op 13 december 2021, die ingaat op verschillende lesvoorbeelden voor de pabo. Tevens is er bij deze deelvraag gebruik gemaakt van een onderzoek uit 2021 van Rutgers, in samenwerking met Stichting School & Veiligheid, die ingaat op verschillende aanbevelingen voor de lessen op de pabo.

Resultaten

Deelvraag 1

‘Wat is er in de literatuur bekend over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven?’

Om antwoord te kunnen geven op deze vraag is er gekeken naar de vakinhoudelijke bekwaamheidseis die gesteld is vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW, 2017). Deze indicatoren hebben geleid tot tabel 1. Dit is een samenvoeging van de onderdelen van de vakinhoudelijke bekwaamheid die horen bij het geven van seksuele en relationele vorming.

Tabel 1

Overzicht Vakinhoudelijke Bekwaamheid: Seksuele en Relationele Vorming po

-
1. De inhoud van diens onderwijs beheersen
2. Verbanden leggen met het dagelijks leven, werk en met wetenschap
3. Bijdragen aan de algemene vorming van leerlingen
4. Kent de theoretische achtergronden van de leerstof
5. Overzien van de opbouw van het curriculum en de doorlopende leerlijnen
6. Samenhang kennen tussen de verschillende vakken in het curriculum
7. Het onderwijs afstemmen op de verschillen tussen leerlingen
8. Het duidelijk kunnen maken wat de relevantie is van de leerstof voor het dagelijkse leven en voor het vervolgonderwijs
-

Tabel 1 illustreert een format aan inhoudelijke vakkennis die nodig is als leerkracht primair onderwijs, voor het geven van seksuele en relationele vorming. Een uitwerking van dit format heeft geleid tot tabel 2. Hierin wordt een overzicht gegeven van de nodige inhoudelijke kennis voor leerkrachten primair onderwijs, voor het geven van seksuele en relationele vorming. Hiervoor zijn verschillende bronnen geraadpleegd. Als eerste is er gekeken naar de voorbeelduitwerking van kerndoel 38 ontworpen door SLO (2012). Hierbij moet worden gesteld dat alleen kerndoel 38 wettelijk is vastgesteld, de inhoudslijn van kerndoel 38 is een voorbeeldmatige uitwerking en kan door scholen worden gebruikt als leidraad voor het ontwerpen van hun onderwijs. De inhoudslijn van SLO splitst zich in drie thema's: seksualiteit, welzijn en seksuele rechten en sociale en culturele invloeden.

Na het verwerken van de inhoudslijn bij kerndoel 38, zijn er andere bronnen geraadpleegd die tabel 2 aanvullen. Er is onder andere gekeken naar de lesmethode *Kriebels in je buik* (Rutgers, 2018). Dit is een online lesmethode voor relationele en seksuele vorming voor groep 1 tot en met 8. De methode verdeelt de lessen onder in vier thema's: lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld, voortplanting en gezinsvorming, sociaal-emotionele ontwikkeling en seksuele weerbaarheid. Deze thema's verdelen zich weer onder in verschillende subthema's. De onderwerpen die nog niet in tabel 2 voorbijkwamen zijn toegevoegd. Er is gekeken naar de lesmethode *Kriebels in je buik*, omdat het lespakket is erkend als goed onderbouwde interventie (NJI, 2017).

Daarnaast zijn er uit het rapport *Seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs* van het RIVM (Meijer et al., 2019) nog meer onderwerpen gehaald, waarvan leerkrachten hebben aangegeven dat dit voorbij is gekomen bij het geven van seksuele en relationele vorming in de klas en waarvan zij aangeven meer kennis te willen hebben. Deze zijn ook toegevoegd aan tabel 2. Tevens is er gebruik gemaakt van een onderzoeksrapport van Rutgers en Stichting School & Veiligheid (Olofsen et al., 2021). Ook dit rapport gaat in op de behoeften en ervaringen van leerkrachten, die helpen met het specificeren van de benodigde vakinhoudelijke kennis. Vanuit Heemelaar (2018) is de volgende toevoeging aan tabel 2 gemaakt: kennis over het belang van kinderen seksueel weerbaar maken. Als laatste is het boek van Heemelaar (2019) doorgenomen en zijn daar verschillende aspecten uitgekomen die belangrijk zijn als theoretische achtergrondkennis, zoals kennis hebben over vooroordelen en stereotypen en hoe deze te bestrijden. Ook deze aspecten zijn toegevoegd aan tabel 2. De cijfers die staan vermeld achter de onderwerpen, verwijzen naar de bron waar het onderwerp uitkomt. De bronnen staan in de laatste rij van de tabel.

Tabel 2

Overzicht Inhoud Vakinhoudelijke Kennis Seksuele en Relationele Vorming po

Seksuele diversiteit
- Verschuillende seksuele oriëntaties ¹
- Verschuillende relatievormen ¹
- Relationele aspecten (verliefdheid, vriendschap) ⁴
Genderdiversiteit
- Verschuillende vormen zoals man/ vrouw/ non-binair ⁶
- Kennis over genderidentiteit, zoals cisgender/ transgender ⁶
- Verschil sekse en gender ¹
- Gendergelijkheid en genderverschuillen ²
- Sekserolopvattingen en verwachtingen ¹
Seksualiteit/ lichaam
- Geslachtsgemeenschap ¹
- Zwangerschap ¹
- Bevalling ²
- Soa ¹
- Anticonceptie (zoals condooms) ²
- Geslachtsorganen/kenmerken ²
- Veranderingen in de puberteit ²
- Positief lichaamsbeeld ontwikkelen ²
- Gevoelens (intimiteit, plezier, opwinding, liefde, seksuele gevoelens) ¹
- Zelfbevrediging ¹
- Orgasmes ¹
- Seksuele handelingen en contact ¹
- Seksueel plezier ⁴
- Verschuillen in individuele behoeften aan intimiteit en privacy ¹
Seksuele weerbaarheid
- Wensen en grenzen aangeven, vragen en respecteren ²
- Hulp vragen ²

- Prettige en onprettige ervaringen leren bespreken¹ - Seksueel misbruik¹ - Seksueel geweld en agressie¹ - Gezonde en ongezonde relaties¹
Mediawijsheid
- Sociale druk van anderen¹ - Pornografie¹ - Seks in de media¹ - Kritisch leren denken over schoonheidsidealen² - Loverboys/ lovergirls³ - Online weerbaarheid³ - Risico's van sexting³
Culturele invloed
- Verschillen en overeenkomsten¹ - Kenmerken¹ - Uitingen¹
Theoretische achtergrondkennis
- Seksuele ontwikkelingsfasen van kinderen⁶ - Kunnen bepalen wat valt onder seksueel gezond gedrag⁶ - De wetgeving voor po⁶ - Passend taalgebruik per leeftijdscategorie¹ - Seksuele rechten van kinderen kennen¹ - Kennis over seksueel misbruik en wat je kan doen als leerkracht⁶ - Kennis over seksuele integriteit waarborgen⁶ - Kennis over seksuele minderheidsstress⁶ - Verschillende theorieën over seksuele en relationele vorming⁶ - Kennis over vooroordelen en stereotypen en hoe deze te bestrijden⁶ - Kennis over grensoverschrijdend seksueel gedrag van kinderen⁶ - Kennis over belang kinderen seksueel weerbaar maken⁵ - Koppeling kunnen maken tussen actualiteit/ wat er speelt en seksuele en relationele vorming³ - Kennis belang seksuele vorming geven (in een doorlopende leerlijn)³ - Adequaat omgaan met culturele en religieuze diversiteit en verschillen in waarden en normen⁴ - Kennis over de verschillende beschikbare lesmaterialen⁴ - Koppeling kunnen maken tussen seksuele en relationele vorming en andere vakken in het curriculum⁷
SLO, 2012 ¹
Rutgers, 2018 ²
Meijer et al., 2019 ³
Olofsen et al. 2021 ⁴
Heemelaar, 2018 ⁵
Heemelaar, 2019 ⁶
OCW, 2017 ⁷

Samenvattend is het antwoord op de vraag ‘*Wat is er in de literatuur bekend over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven?*’ te lezen in het overzicht van tabel 2, onderverdeeld in zeven delen.

Deelvraag 2

'Hoe ziet het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden eruit?'

Om deze deelvraag te kunnen beantwoorden, zijn er verschillende contactmomenten geweest met vier docenten van Pabo Leiden. Hieruit blijkt dat er in jaar één een werkbijeenkomst, tijdens het project 'Vrijheid geef je door', wordt besteed aan uitleg over seksuele en relationele vorming geven (J. van der Heijden, persoonlijke communicatie, 14 september 2021). Daarnaast is er een symposium in jaar vier, waarbij studenten de keuze hebben om te kiezen tussen verschillende onderwerpen, waarvan één genaamd 'diversiteit'. Bij de lessen wordt geen gebruik gemaakt van voorgeschreven literatuur en de kennis van studenten wordt niet getoetst (J. van der Heijden, persoonlijke communicatie, 16 september 2021). Voor deze deelvraag is het lesplan van de werkbijeenkomst in jaar één van studiejaar 2020-2021 verkregen (J. van der Heijden, persoonlijke communicatie, 11 januari 2022). Dit lesplan wordt ook gebruikt in studiejaar 2021-2022, maar wordt daarvoor met een aantal docenten herzien in periode drie en vernieuwd voor de les in periode vier. Omdat de herziene versie nog niet ontwikkeld is, kan deze nog niet worden meegenomen in deze deelvraag.

In dit lesplan valt te lezen dat de volgende doelen worden behandeld: de student kan uitleggen wat seksuele diversiteit is; de student heeft helder hoe hij onbewust en bewust kijkt naar seksuele diversiteit; de student kan uitleggen wat queer is en kan de transfer maken met de beelden die kinderen in hun leefwereld krijgen te zien; de student maakt een koppeling tussen de bewustwording van seksuele diversiteit in het algemeen en de relatie met vrijheid.

Daarnaast zijn het draaiboek en de moduleomschrijving van het project 'Vrijheid geef je door' uit jaar één verkregen (R. Stroo, persoonlijke communicatie, 11 januari 2022). Deze documenten zijn nog basaal opgesteld en worden verder uitgewerkt in de voorbereiding voor periode vier, waarin het project plaatsvindt.

In de moduleomschrijving van het project wordt genoemd dat het project bestaat uit een vredesdag, vijf hoorcolleges over antisemitisme, burgerschapsvorming, de Sjoa, extremisme en onbehagen. Daarnaast worden er zes werkbijeenkomsten georganiseerd begeleid door een projectdocent, waarin de studenten kunnen werken aan het ontwikkelen van een beroepsproduct. Voor dit beroepsproduct worden zes lesactiviteiten ontworpen, waarbij er kan worden gekozen uit de onderwerpen: rechten van de mens, democratie, cultuur en religie, vrede en respect, seksuele diversiteit en gelijkheid man-vrouw. In de module staat niet gespecificeerd hoe de werkbijeenkomsten worden ingericht. In het gesprek met Stroo (persoonlijke communicatie, 11 januari 2022) wordt bevestigd dat één van de werkbijeenkomsten aandacht wordt besteed aan (seksuele) diversiteit. Daarnaast vertelt hij dat er op de vredesdag aan het begin van het project, meerdere sprekers en workshops

worden georganiseerd, waaronder een workshop van het COC. Het is voor de studenten een mogelijkheid om voor deze workshop te kiezen.

De werkbijeenkomsten worden gestart met een inspirerend voorbeeld, bedoeld om te laten zien dat de studenten in hun eigen (stage)klassen op meerdere manieren aan het thema vrijheid kunnen werken. Daarna wordt er tijd ingepland voor het werken aan het beroepsproduct. De werkbijeenkomst die aandacht besteed aan seksuele en genderdiversiteit wordt in periode drie ontwikkeld door docenten die affiniteit hebben met het onderwerp, bijvoorbeeld omdat ze zelf homoseksueel zijn. Er wordt gekeken naar wat er vorig jaar goed aansloot en wat er eventueel anders zou kunnen worden aangepakt. Daarnaast is er een vierdejaars student (Fleur Roubos) die ieder jaar haar hulp aanbiedt voor het ontwikkelen van die werkbijeenkomst. Zij is tevens vrijwilliger bij het COC, waardoor zij vanuit die invalshoek ook perspectieven kan brengen.

Het draaiboek van het project bestaat uit alle lesplannen voor de zes werkbijeenkomsten. Eerder in deze paragraaf staat beschreven wat er wordt behandeld bij de werkbijeenkomst waarin aandacht wordt besteed aan seksuele en genderdiversiteit. De andere lesplannen bevatten geen informatie die relateert aan seksuele en relationele vorming.

Stroo heeft in het gesprek verteld dat er voor de pabo geen leerlijn is uitgezet op het gebied van seksuele vorming, het is op dit moment onderdeel van burgerschap en wordt vooral ingezet als voorbeeld hoe mensen zich beknopt kunnen voelen in hun individuele vrijheid. Op de pabo wordt niet gewerkt met methodes, daardoor zijn er geen dingen vastgelegd en zijn ze elk jaar de lessen aan het vernieuwen/bijschaven.

In het gesprek gaf Stroo aan dat hij dacht dat er misschien aandacht aan seksuele vorming wordt besteed tijdens de natuurlessen. Dit blijkt echter niet zo te zijn, na navraag aan een docent natuuronderwijs (M. Ottenheim, persoonlijke communicatie, 11 januari 2022). Acht jaar geleden werd er een vak gegeven genaamd gezond gedrag, waarbij er over seksuele vorming les werd gegeven in samenwerking met de GGD. De sectie pedagogiek heeft deze lessen overgenomen, met het doel deze te verwerken in het derde jaar van de pabo. De relatie met de GGD is verloren gegaan.

Voor jaar twee wordt op dit moment een project ontwikkeld als vervolg op jaar één (R. Stroo, persoonlijke communicatie, 11 januari 2022). Dit project richt zich op de toekomst, het gaat onder andere om politieke uitdagingen en (de gevaren van) digitale middelen. Stroo vertelt dat hij in de ontwikkeling van dat project weinig tot geen ruimte ziet voor het bespreken van seksualiteit. Als laatste in het gesprek gaf hij aan dat er momenteel geen bewuste leerlijn is op de pabo op het gebied van seksuele en relationele vorming, maar dat dit hem heel nuttig lijkt. Hij noemt hierbij dat een blinde vlek mogelijk kan zijn, dat de informatie te incidenteel aangeboden wordt, omdat er veel moet gebeuren in weinig tijd op de pabo.

Uit het gesprek met pedagogiekdocent Karlijn de Jong, komt naar voren dat er tijdens de pedagogieklessen van jaar drie een les aandacht wordt besteed aan het onderwerp kindermishandeling (K. de Jong, persoonlijke communicatie, 18 januari 2022). Uit de verkregen PowerPoint van de les blijkt dat dit gaat om de verschillende vormen van kindermishandeling (waaronder seksueel misbruik), risicofactoren en de meldcode. De Jong legt uit dat er voor de les geen vaststaand lesplan bestaat en de PowerPoint nog aan te vullen is, omdat elke klas op de pabo anders is en dat vraagt om aanpassing per klas en de lessen voornamelijk worden ingevuld met interactie. Daarnaast wordt er in jaar drie bij het vak pedagogiek aandacht besteed aan een koppeling maken tussen geleerde theoretische kennis en dit omzetten naar de praktijk. Ondanks dat die opdracht gaat om andere onderwerpen, legt De Jong uit dat deze geleerde vaardigheden ook kunnen worden ingezet op het gebied van seksuele en relationele vorming. Tevens wordt in jaar drie de week van de lentekriebels onder de aandacht gebracht bij de studenten. Daarnaast kunnen studenten ervoor kiezen om de onderzoeksopdracht in jaar drie aan te laten sluiten op het gebied van seksuele en relationele vorming geven.

In het gesprek met De Jong wordt duidelijk dat er binnen het onderwijs van het vak pedagogiek veel belangrijke onderwerpen vallen, ook bijvoorbeeld rouwverwerking bij kinderen, trauma's en scheiding. In de gestelde tijd die er staat voor het vak, is er te weinig tijd om bij al die onderwerpen de diepte in te gaan. Uiteraard zou dat de voorkeur hebben binnen het curriculum. Ze hebben binnen de pabo gekozen om vooral de studenten vaardigheden aan te leren, waardoor ze goed leren kijken naar kinderen en het gesprek aan kunnen gaan. Pabo Leiden werkt hierbij vanuit een document genaamd De startbekwame leerkracht, dit document geeft weer met welke eindkwalificaties de studenten de pabo verlaten. Deze geleerde vaardigheden (kijken en het gesprek aangaan) kunnen ook ingezet worden op andere vlakken, zoals de seksuele ontwikkeling van kinderen. De studenten leren dit gedrag te signaleren en hierover te overleggen met de juiste partijen, bijvoorbeeld de intern begeleider van de school, mocht dit nodig blijken.

In jaar vier worden er zoals eerder omschreven in deze paragraaf workshops georganiseerd in de vorm van een symposium. De invulling van deze workshops gebeurt op basis van de behoefte van de studenten, die zij aan kunnen geven aan het begin van de derde periode. Hierdoor kan het voorkomen dat er een workshop gericht wordt aan het onderwerp diversiteit of seksuele en relationele vorming, maar dit staat niet vast. Ook kunnen studenten in jaar vier een minor kiezen, waarin mogelijk een onderdeel voorbijkomt die relateert aan seksuele en relationele vorming. Zoals de minor Meesterschap in passend onderwijs, die ingaat op het belang van goede representatie van rolmodellen om de bestaande norm op te rekken. Daarnaast kan ervoor gekozen worden om in de startbekwaamheidsproef van jaar vier

een onderdeel op te nemen over seksuele en relationele vorming geven, maar dit is een vrije keuze voor studenten.

Samengevat is het antwoord op de vraag *'Hoe ziet het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden eruit?'* dat er in jaar één aandacht aan (seksuele) diversiteit wordt besteed in een werkbijeenkomst, in jaar twee komt het niet voorbij, in jaar drie wordt er een les aandacht besteed aan het onderwerp kindermishandeling, in jaar vier wordt er mogelijk op basis van de behoeften van de studenten een workshop georganiseerd over seksuele en relationele vorming. Op verschillende momenten in het curriculum kunnen studenten zelf een keuze maken om op het gebied van seksuele en relationele vorming aan de slag te gaan, zoals het onderzoek van jaar drie, de minor in jaar vier en tijdens de startbekwaamheidsproef.

Deelvraag 3

'Wat is er bekend over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs in Nederland?'

Voor het beantwoorden van deze deelvraag is er als eerste gekeken naar de website *seksuelevorming.nl* van Rutgers, het expertisecentrum seksualiteit van Nederland. Op de website worden verschillende tips gegeven voor het lesgeven over relaties en seksualiteit op de pabo (Rutgers, z.d.). Hier wordt omschreven dat het goed is om aandacht te hebben voor de verschillen tussen studenten op onder andere sekse, leeftijd, werkervaring, ervaring op het gebied van seksualiteit, seksuele oriëntatie en culturele achtergrond. Juist, omdat studenten hier later in hun werk mee te maken (kunnen) krijgen, kan je de aandacht voor de verschillen parallel leggen met de praktijk van het primair onderwijs. Belangrijk is om seksualiteit positief te benaderen en in de context van relaties. Daarbij moet de nadruk liggen op het perspectief van jonge kinderen en niet te veel nadruk op problematische aspecten. Studenten kunnen worden uitgelegd dat (ook) jonge kinderen recht hebben op een veilige en gezonde seksuele ontwikkeling, waarbij kan worden verwezen naar de verplichte kerndoelen van het primair onderwijs. Rutgers geeft aan dat het bij de keuze voor lesmateriaal handig is om rekening te houden met de beschikbare tijd en ruimte voor het thema, maar ook de aansluiting bij de SBL-competenties.

Ook voor studenten is het creëren van een veilige sfeer van belang, bij het lesgeven over seksualiteit en relaties. Dit kan door middel van het duidelijk maken van verwachtingen, zowel wat de studenten kunnen verwachten, als wat er van hen wordt verwacht. Daarnaast zijn werkafspraken belangrijk, zoals dat verschillen worden gerespecteerd.

Als laatste tip besteed Rutgers (z.d.) aandacht aan het omgaan met weerstand. Hierbij is het van belang dat een docent op de pabo in staat is om argumenten tegen het geven van

seksuele en relationele vorming te kunnen weerleggen. Bijvoorbeeld 'kinderen die seksuele vorming krijgen, beginnen eerder aan seks' en 'seksualiteit speelt nog helemaal niet bij jonge kinderen'. Een voorbeeld oefening die wordt gegeven is het laten verzinnen van argumenten, door studenten zelf, waarom het van belang is om seksualiteit bij jonge kinderen bespreekbaar te maken.

Daarnaast worden er verschillende voorbeelden genoemd van hoe andere pabo's lesgeven over seksuele en relationele vorming (Rutgers, z.d.). Zo is er te lezen dat Hogeschool Doetinchem een project geeft in jaar twee genaamd 'juf/meester, doet u ook aan seks?'. Er is gestart met een training voor de docenten zelf over het Vlaggensysteem. Daarna gaven de docenten hun eigen studenten verschillende lessen en trainingen, met behulp van leskisten van de GGD, het lespakket 'Relaties en seksualiteit' en het draaiboek 'Kriebels op school'. De studenten oefenden vaardigheden door workshops en lessen te organiseren voor elkaar. Het project werd afgesloten met een feestelijke 'Dag van de Liefde'.

De Hogeschool Marnix Academie geeft in jaar twee aan alle studenten het vak gezondheidkunde. Hierbij worden drie lessen besteed aan de onderwerpen sociale en emotionele ontwikkeling, seksualiteit en relaties en kindermishandeling. Ook hebben de tweedejaars een verplichte minor 'natuur, milieu en techniek', waarbij ze leren over het lichaam, waaronder seksualiteit. Tevens zitten er in jaar twee ook twee keuze-trainingslijnen. Eén hiervan gaat over seksualiteit en relaties en de andere training gaat over (pre)pubers.

Pabo Almere schaaft seksuele vorming onder het vakgebied 'mens en wereld'. Ze besteden drie lessen aan het onderwerp. Er zijn geen toetsing en studiepunten aan verbonden.

Relationele en seksuele vorming wordt op Saxion Hogescholen Deventer gegeven als een keuzevak in het tweede en derde jaar. Dit gebeurt in de vorm van zeven colleges en een tentamen, waaraan drie studiepunten verbonden zijn. Zij geven aan dat het een veel gekozen keuzevak is. Van hun tachtig tweedejaarsstudenten hebben er eenenzestig het keuzevak gekozen.

Op InHolland Alkmaar wordt seksuele vorming ingebed in verschillende vakken, zoals ontwikkelingspsychologie (jaar één), leerpsychologie (jaar twee), zorgsysteem en adaptief onderwijs (jaar drie) en een training oudergesprekken (jaar vier). Daarnaast worden er in jaar vier twee trainingen gegeven over gezond gedrag, waarvan één over seksuele voorlichting en ontwikkeling.

Tijdens het onlinecongres voor lerarenopleiders 'Het hoort er gewoon bij' op 5 november 2021, kwamen verschillende sprekers aan bod over seksuele vorming op lerarenopleidingen. Hierbij werd onder andere een voorstel voor een curriculum voor de pabo omschreven door Heemelaar, te zien in figuur 1. Dit voorgestelde curriculum is ontworpen voor een voltijd pabo van vier jaar. Daarbij is rekening gehouden met de opbouw van de studie. In

de propedeutische fase wordt de kennisbasis gelegd. Hierbij wordt onder andere ingegaan op seksuele ontwikkeling, seksuele diversiteit en genderdiversiteit.

In jaar twee wordt een 'practicum bespreekbaar maken seksualiteit' gegeven. Hierbij is tijdens het congres uitgelegd dat in het practicum verschillende oefeningen voorbijkomen om leerkrachten te helpen bij handelingsverlegenheid. Ook kan er worden geoefend met het aansluiten in taalgebruik bij de leeftijdscategorieën in het primair onderwijs. Er kan bijvoorbeeld een oefening voorbijkomen, waarbij er wordt geoefend wat je kan antwoorden op 'lastige'/onverwachte vragen/ opmerkingen van kinderen, zoals 'juf, ik wil ook een baby in mijn buik'. Wat zou een leerkracht kunnen antwoorden als deze opmerking gemaakt wordt door een jongen van vijf jaar? En wat als de opmerking wordt gemaakt door een meisje van tien? Daarnaast wordt er in jaar twee geoefend met het geven van seksuele vorming. Dit kan door middel van oefenen op de opleiding en/of oefenen in de stage. Hierbij leren studenten letten op nuances/ het belang van passend woordgebruik omtrent seksuele vorming. Ook wordt er gekeken naar hoe een leerkracht om kan gaan met de verschillen tussen leerlingen in de klas.

Jaar drie richt zich op het ontwikkelen van een doorlopende leerlijn en deze geven. Hierbij kan er naar voorbeeldmateriaal worden gekeken, zoals methodes van seksuele vorming, waarbij studenten deze kritisch leren bekijken en aanpassen naar de actualiteit. Er kan bijvoorbeeld worden gewerkt met het uitwerken van een plan voor Paarse Vrijdag voor hun stageschool, waarbij er wordt onderzocht op welke manier Paarse Vrijdag kan aansluiten op de betreffende school.

In jaar vier wordt er gewerkt aan het leren hoe een school een LHBTI-inclusief schoolveiligheidsplan opstelt. Hierbij sluit jaar vier aan op de nieuwe wet burgerschapsvorming die sinds 1 augustus 2021 in werking is voor het primair onderwijs en voortgezet onderwijs. Deze wet verplicht alle scholen om te zorgen voor acceptatie en veiligheid van LHBTI-scholieren en personeel (COC, 2021).

Figuur 1

Voorstel curriculum PABO

Studiefase	Thema	hoofdstuk Pabo
Propedeuse: body of knowledge	Seksuele ontwikkeling	2 + 3
	Seksuele diversiteit	1
	Genderdiversiteit	1
Jaar 2	Practicum bespreekbaar maken seksualiteit	4 + 5
	Lesjes seksuele vorming geven	
Jaar 3	Doorlopende leerlijn seksuele vorming ontwikkelen en geven	7
Jaar 4	Schoolbeleid: LHBTI-inclusief schoolveiligheidsplan	7

Noot. Door M. Heemelaar, 5 november 2021, PowerPoint

Bij dit voorgestelde curriculum wordt het boek *Seksuele vorming en diversiteit. Inclusieve burgerschapsvorming op school* van Heemelaar (2019) gesuggereerd als leerstof. Naast dit boek zijn er nog andere methodes ontwikkeld voor lesgeven op de pabo, zoals de erkende methode *Juf, doet u ook aan seks?* ontworpen door Rutgers (Meijer et al., 2019). Deze methode richt zich op het leren begeleiden van kinderen bij hun seksuele en relationele ontwikkeling en is gratis te downloaden. De methode bestaat uit vijf modules: de integrale leerkracht, situaties in de klas, relationele en seksuele vorming: lesgeven, afstemming met het team en de omgeving, omgaan met ouders (Rutgers, 2017). Elke module bestaat uit vijf onderdelen. Een inleidende werkvorm om het onderwerp te introduceren, een casus over een (complexe) praktijksituatie met verwerkingsvragen, daarna zijn er meningsvormende werkvormen. Vervolgens gaan studenten onderzoek doen in de praktijk, bijvoorbeeld door middel van hun stage of literatuur. Als laatste is er een afsluitende werkvorm die studenten inzicht geeft in wat ze geleerd hebben. Elke module heeft bij de werkvormen meerdere voorbeelden, waardoor de docent op de pabo zelf de module kan samenstellen, passend naar de situatie. Hierbij kan bijvoorbeeld rekening worden gehouden met welke kennis de studenten al bij een ander vak hebben geleerd.

Ook zijn er andere handreikingen geschreven die als ondersteunend lesmateriaal zouden kunnen werken voor een pabo. Walpot en Boendermaker (2018) schreven de handreiking: *Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat?* Deze handreiking behandelt veel verschillende onderwerpen, zoals het omgaan met situaties in de klas, bijvoorbeeld gepaste handelingsstrategieën bij persoonlijke onthullingen van leerlingen of leerlingen die provocerende opmerkingen maken. Ook worden er tips beschreven hoe een leerkracht om kan gaan met weerstand tegen het bespreken van relaties en seksualiteit.

Een andere handreiking met relevante informatie is geschreven door Rutgers (2021). *De Handreiking sekse, gender en seksuele diversiteit* omvat de uitleg van veel verschillende begrippen en achtergrondinformatie over thema's rondom LHBTI+. Ook worden er vragen behandeld die voor kinderen en ouders van belang kunnen zijn.

Op 13 december was er een lezing van Heemelaar (2021) te Universiteit Leiden, waarbij hij onder andere vertelde over verschillende voorbeeldlessen voor de pabo. Hierbij noemde hij het voorbeeld van een rollenspel van een themavergadering medezeggenschapsraad over de LHBT-inclusieve school. Hierbij staat de vraag centraal: 'hoe kunnen we een LHBT-inclusieve school vormen?'. Bij de vergadering kan er voor verschillende samenstellingen worden gekozen. Voorbeelden hierbij zijn: wat de religieuze/ culturele achtergrond van de school is en de achtergronden van de directie/ leerkrachten/ ouder(s)/verzorger(s). De studenten oefenen met het thema bekijken vanuit verschillende perspectieven en leren adequaat te reageren op de standpunten van anderen, waarbij rekening wordt gehouden met de huidige wetgeving.

Daarnaast vertelde Heemelaar tijdens de lezing over het bestaan van een minor seksuele vorming en diversiteit die ontworpen is voor de flexibele pabo. Deze minor heeft als kennisdoel dat de leerkracht aantoon actuele kennis en inzicht te kunnen reproduceren en correct te kunnen toepassen over: seksuele ontwikkeling, seksuele voorlichting en relationele vorming, seksuele diversiteit, genderdiversiteit, mensenrechten en inclusie, seksueel grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik, cultuur, religie en seksualiteit. Dit kennisdoel wordt bereikt door middel van zelfstudie, waarbij een correctie weergave hiervan wordt getoetst.

Daarnaast heeft de minor ook meerdere doelen op het gebied van vaardigheden en attitude, waaronder de volgende drie: de leerkracht maakt seksualiteit bespreekbaar op open, ontspannen en sensitieve wijze (1); de leerkracht produceert een uitgewerkte methodische lesvoorbereiding voor een sekspositieve, LHBT-inclusieve les seksuele vorming, geeft deze les en evalueert de les (2); de leerkracht stemt seksuele vorming sensitief af op leerlingen met verschillende culturele achtergronden (3). De vaardigheden en attitude doelen worden bereikt door verschillende practica met verplichte aanwezigheid en participatie, zie de eerder genoemde lesvoorbeelden van practica omschreven door Heemelaar. Daarnaast wordt er getoetst door middel van een reflectieportfolio, het ontwikkelen van een doorlopende leerlijn seksuele vorming en het creëren van een LHBT-inclusief veiligheidsplan.

Als laatste is er gekeken naar een recent rapport van Rutgers, in samenwerking met Stichting School & Veiligheid (Olofsen et al., 2021). Uit hun onderzoek blijkt dat leerkrachten zich onvoldoende voorbereid voelen op het geven van relationele en seksuele vorming en het waarborgen van seksuele integriteit. Op basis van hun onderzoeksresultaten hebben zij verschillende aanbevelingen geschreven voor het onderwijs op de pabo. Zij schrijven dat er op de pabo (meer) aandacht aan relationele en seksuele vorming moet worden gegeven. Zij geven hierbij aan dat het belangrijk is om aandacht te geven aan zowel vakdidactische, als vakinhoudelijke, als pedagogische bekwaamheid. Bij de inhoudelijke kennis moet er met name meer aandacht komen voor de onderwerpen: anticonceptie, condooms, seksueel plezier, respectvolle omgang, culturele-, religieuze- en seksuele diversiteit en genderdiversiteit. Bij de pedagogische en vakdidactische bekwaamheid moet worden ingezet op de volgende aspecten: adequaat reageren op vragen, adequaat reageren op seksueel gedrag, beoordelen of seksueel gedrag passend is bij de ontwikkelingsfase, signaleren van en adequaat handelen bij seksueel (grensoverschrijdend) gedrag, samenwerken met ouders en lesgeven in een doorlopende leerlijn.

Daarnaast is het belangrijk om studenten tijdens de opleiding kennis te laten maken met geschikt, goed onderbouwd lesmateriaal en verschillende leer- en werkvormen op het gebied van seksuele en relationele vorming (Olofsen et al., 2021). Belangrijk is dat studenten hier tijdens de stage, ervaring mee opdoen, zodat ze later goede keuzes kunnen maken. Ook

geven zij als aanbeveling om seksuele integriteit expliciet onderdeel te maken van het leren over het creëren van een sociaal veilig klimaat. Daardoor kunnen toekomstige leerkrachten sociale veiligheid waarborgen, wanneer situaties rondom seksualiteit zich voordoen, zoals situaties omtrent genderdiversiteit, seksuele diversiteit en seksueel gedrag van leerlingen.

Samengevat is het antwoord op de vraag 'Wat is er bekend over het vormgeven van een onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs in Nederland?' meerdere genoemde voorbeelden, waaronder lestips, lesmethodes, voorbeelden van andere hogescholen in Nederland, een voorstel curriculum voor een voltijd pabo van vier jaar, verschillende handreikingen met aanvullende informatie en als laatste verschillende lesideeën.

Conclusie

Om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag van het onderzoek: 'Hoe sluit het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden aan op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseis die nodig zijn voor een leerkracht primair onderwijs om seksuele en relationele vorming te geven?' zijn er in het vorige hoofdstuk antwoorden geformuleerd op de gestelde deelvragen.

Allereerst is er gekeken naar de vraag 'Wat is er in de literatuur bekend over de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheid die een leerkracht primair onderwijs nodig heeft om seksuele en relationele vormingslessen te geven? Als basis is er gewerkt vanuit de vakinhoudelijke bekwaamheidseis, opgesteld door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Het resultaat hiervan is een tabel geworden die een overzicht laat zien van de benodigde vakinhoudelijke kennis op het gebied van seksuele en relationele vorming geven.

Daarna is er antwoord gegeven op de vraag 'Hoe ziet het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden eruit?' Dit is onderzocht door middel van verschillende contactmomenten met docenten van Pabo Leiden. Hieruit blijkt dat er in jaar één een werkbijeenkomst aandacht wordt besteed aan (seksuele) diversiteit. Daarnaast wordt er in jaar drie een les besteed aan het onderwerp kindermishandeling. In jaar vier worden er aan de hand van de behoeften van studenten workshops georganiseerd, dit kan mogelijk aansluiten op het gebied seksuele en relationele vorming, als dat blijkt uit de behoeften. Op verschillende momenten in het curriculum kunnen studenten zelf een keuze maken om op het gebied van seksuele en relationele vorming aan de slag te gaan, zoals het onderzoek van jaar drie, de minor in jaar vier en tijdens de startbekwaamheidsproef.

Ten slotte is beantwoord 'Wat is er bekend over het vormgeven van onderwijsaanbod op het gebied van seksuele en relationele vorming voor opleidingen tot leerkracht primair onderwijs in Nederland?' Hierbij zijn voorbeelden genoemd van verschillende hogescholen, ook is er een ontworpen voorstelcurriculum voor de voltijd pabo omschreven. Daarnaast zijn er aspecten omschreven die van belang zijn voor het onderwijs op de pabo, vanuit verschillende onderzoeken.

Al deze resultaten samen leiden tot de conclusie dat het onderwijsaanbod van studiejaar 2021-2022 op het gebied van seksuele en relationele vorming van Pabo Leiden, volgens de in dit onderzoek bestudeerde bronnen en contactmomenten, niet adequaat aansluit op de indicatoren van de vakinhoudelijke bekwaamheidseis die nodig zijn voor een leerkracht primair onderwijs om seksuele en relationele vorming te geven.

Discussie

In deze discussie wordt er gereflecteerd op de betrouwbaarheid en validiteit op basis van de methode van onderzoek.

Gekeken naar de betrouwbaarheid kan worden gesteld dat het onderzoek over het algemeen betrouwbaar is. Het onderzoek wordt onderbouwd door 22 bronnen en contactmomenten met vier docenten van Pabo Leiden, waaruit verschillende documenten ter inzage zijn gebruikt voor dit onderzoek. Daarnaast is er gebruik gemaakt van een lezing en een onlinecongres voor lerarenopleiders. De meeste bronnen zijn wetenschappelijke publicaties, die in dit onderzoek met elkaar in verband worden gebracht.

Echter zijn de uitspraken van de docenten gebaseerd op hun praktijkervaring en zouden de resultaten van deelvraag twee kunnen verschillen, wanneer dezelfde vragen worden gesteld aan andere docenten. Hierdoor valt niet met zekerheid te zeggen dat de informatie uit de persoonlijke communicatie volledig betrouwbaar is, gezien niet alle gestelde informatie door andere bronnen bevestigd is. Een deel van de uitspraken in de persoonlijke communicatie werd wel bevestigd door de inzage van het draaiboek en de moduleomschrijving van het project 'Vrijheid geef je door'. Ondanks de grote hoeveelheid aan wetenschappelijke bronnen, die betrouwbaar zijn op grond van voldoende specialistische kennis, is het onderzoek niet volledig betrouwbaar, doordat enkele bronnen gebaseerd zijn op de uitspraken van docenten.

De betrouwbaarheid van het onderzoek zou vergroot kunnen worden door meer verschillende docenten te spreken over het curriculum van Pabo Leiden, waardoor er een duidelijker beeld kan worden geschetst. Een voorbeeld hiervan is het weten of alle docenten zich aan het projectplan uit jaar één houden, of hier een eigen invulling aan geven. Daarnaast zou er met de coördinatoren van Pabo Leiden kunnen worden gesproken om de onderbouwing van de huidige onderwijskeuzes mee te kunnen nemen in de resultaten. Hierdoor zou er een realistischer beeld geschept kunnen worden van de mogelijkheden tot onderwijsverandering op Pabo Leiden.

De persoonlijke communicatie met docenten heeft voornamelijk via e-mail plaatsgevonden, daardoor bestaat er geen twijfel over de inhoud van de uitspraken en is de wijze van data-verzameling betrouwbaar. Echter zijn twee van de contactmomenten een gesprek geweest en is dit niet volledig betrouwbaar.

De validiteit van het onderzoek is vergroot door de afbakening van de hoofdvraag. Doordat er enkel werd gezocht naar de vakinhoudelijke bekwaamheidseis en naar voorbeelden uit Nederland, kon er in de gestelde tijd voor het onderzoek gericht worden gezocht. Daardoor is er in het onderzoek gemeten wat er beoogd werd, namelijk in hoeverre het onderwijsaanbod aansluit. Daarentegen is het onderzoek niet geheel valide, omdat er voor deze meting geen duidelijke/ herleidbare schaal is gebruikt. Hierdoor zou een andere

onderzoeker mogelijk op een andere conclusie kunnen komen. Door het ontbreken van een duidelijke onderzoekschaal, kan de conclusie van het onderzoek niet als valide worden bestempeld.

De validiteit zou vergroot kunnen worden door ook te kijken naar de pedagogische en de vakdidactische bekwaamheidseis, gesteld vanuit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Tevens zou er gekeken kunnen worden naar onderwijsvoorbeelden op het gebied van seksuele en relationele vorming geven op lerarenopleidingen vanuit andere landen. Ook zou er gekeken kunnen worden naar het onderwijsaanbod vanaf studiejaar 2018-2019, omdat de meerderheid van de studenten die in studiejaar 2021-2022 afstuderen, in dat jaar zijn begonnen. Door naar het onderwijsaanbod vanaf studiejaar 2018-2019 te kijken, kunnen de al gemaakte veranderingen duidelijk in kaart worden gebracht.

Daarnaast zou er vervolgonderzoek gedaan kunnen worden naar de mate waarin startende leerkrachten die van Pabo Leiden af komen in staat zijn om onderwijs aan te bieden op het gebied van seksuele en relationele vorming. Zoals benoemd in één van de contactmomenten in de tweede deelvraag, streeft Pabo Leiden naar het aanleren van verschillende vaardigheden, zoals een onderzoekende houding, het leren kijken naar kinderen en het gesprek aangaan. Deze geleerde vaardigheden kunnen ingezet worden op verschillende vlakken, mogelijk ook op het gebied van seksuele en relationele vorming geven.

Desalniettemin zijn de resultaten van het onderzoek gebaseerd op gedegen literatuuronderzoek en geven ze een reële weergave van de werkelijkheid. Hierdoor kan er beredeneerd worden, dat er is gemeten wat er gemeten moest worden en kan er gesteld worden dat de indrukvaliditeit gewaarborgd is.

Aanbevelingen

Vanuit dit onderzoek volgen verschillende aanbevelingen voor de onderwijspraktijk. Omdat er uit de conclusie blijkt dat, volgens de bestudeerde bronnen en de contactmomenten, het huidige onderwijsaanbod van Pabo Leiden niet voldoende aansluit op de vakinhoudelijke bekwaamheidseis, is het van belang om meer lessen te gaan geven op het gebied van seksuele en relationele vorming. Hierbij kan er gebruik worden gemaakt van tabel 2 die te lezen is in de eerste deelvraag. Deze tabel laat overzichtelijk zien welke onderwerpen er allemaal aan bod zouden moeten komen in het onderwijs van de pabo. De tabel kan als hulpmiddel ingezet worden voor het ontwerpen van een nieuwe leerlijn seksuele en relationele vorming op de pabo. De tabel kan helpen voor de inhoudelijke keuzes van deze leerlijn.

Daarnaast zou er gebruik kunnen worden gemaakt van het voorstelcurriculum ontworpen door Heemelaar en beschreven in de derde deelvraag. Deze kan worden aangepast naar de onderwijssituatie op Pabo Leiden. Tevens kan de beschreven inhoud van het curriculum worden herzien, onder andere met behulp van tabel 2.

In deelvraag drie worden verschillende voorbeelden genoemd van andere hogescholen en hoe zij onderwijs over seksuele en relationele vorming aanpakken. Gekeken naar het belang van goede seksuele en relationele vorming, zoals uitgelegd in het theoretisch kader en gekeken naar de hoeveelheid informatie die in het onderwijs van de pabo zou moeten, om aan te sluiten op de vakinhoudelijke bekwaamheidseis. Kan er worden gesteld dat de voorbeelden van de andere hogescholen te summier zijn. Wel kan er ter verdieping gebruik worden gemaakt van de genoemde literatuurvoorbeelden en eventueel de erkende methode *Juf, doet u ook aan seks?* van Rutgers.

Het beste kan er een leerlijn ontwikkeld worden die in alle vier de leerjaren van de pabo terugkomt en meegaat in de verdieping en verbreding van de kennis, vaardigheden en attitude die de pabo beoogt aan te leren aan toekomstige leerkrachten.

Referenties

- Alkema, E., Kuipers, J., Lindhout, C. & Tjerkstra, W. (2015). *Meer dan onderwijs. Theorie en praktijk van het onderwijs in de basisschool*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Bergen, D. van, Bos, H., Lisdonk, J. van, Keuzenkamp, S., & Sandfort, T. (2013). *Victimization and Suicidality Among Dutch Lesbian, Gay, and Bisexual Youths*. *American Journal of Public Health*, 103, 1, 70- 72.
- Beusekom, G. van & Kuyper, L. (2018). *LHBT-monitor*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bucx, F., Swan, F. van der (2014). *Anders in de klas. Evaluatie van de pilot Sociale veiligheid LHBT-jongeren op school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Cense, M., Martens, M., Maris, S., Janssen, E. & Graaf, H. de (2011). *Onderzoek naar determinanten van succesvolle implementatie van het leskatern relaties & seksualiteit in het basisonderwijs*. Utrecht: Rutgers.
- COC (2021). *Alle scholen vanaf nu verplicht te zorgen voor veiligheid en acceptatie LHBTI-personen in de klas*. Geraadpleegd van <https://www.coc.nl/jong-school/alle-scholen-vanaf-nu-verplicht-te-zorgen-voor-veiligheid-en-acceptatie-lhbt-personen-in-de-klas>
- Gendi. (z.d.) *Wat is verplicht? Wat zegt de wet over aandacht voor seksuele diversiteit*. Geraadpleegd van <https://www.gendi.nl/inspiration/wat-ben-je-als-school-verplicht/>
- Heemelaar, M. (2018). *Seksualiteit, intimiteit en hulpverlening. Handboek jeugd, zorg en welzijn* (5de ed.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Heemelaar, M. (2019). *Seksuele vorming en diversiteit. Inclusieve burgerschapsvorming op school*. Bussum: Coutinho.
- Meijer, S., Albers, L., Gorter, L. & Storm, I. (2019). *Seksuele en relationele vorming in het primair onderwijs*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) (2017). *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden – 148*. Geraadpleegd van <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stb-2017-148>
- NJI. (2017). *Kriebels in je buik*. Geraadpleegd van <https://www.nji.nl/interventies/kriebels-in-je-buik>
- Olofsen, S., Coehoorn, I., Schepers, E., Euwema, A. & Reitzema, E. (2021). *Seksuele en relationele vorming en integriteit op de Pabo. Ervaring van aankomende en beginnende leerkrachten*. Utrecht: Rutgers en Stichting School & Veiligheid.
- Rutgers (2017). *Hoe vaak worden kinderen van 9-12 jaar op internet geconfronteerd met seksueel getinte beelden?* Utrecht: Rutgers.
- Rutgers (2017). *Juf, doet u ook aan seks? Relationele en seksuele vorming*. Geraadpleegd van <https://seksuelevorming.nl/wp-content/uploads/2021/09/20dec-Juf-doet-u-ook-aan-seks.pdf>

- Rutgers (2018). *Kriebels in je buik. Algemene introductie*. Geraadpleegd van <https://www.kriebelsinjebuik.nl/projects/rutgers/uploads/1/1452.pdf>
- Rutgers (2021). *Handreiking sekse, gender en seksuele diversiteit*. Utrecht: Rutgers.
- Rutgers (z.d.). *Lesgeven in seksuele vorming op de Pabo*. Utrecht: Rutgers. Geraadpleegd van: <https://seksuelevorming.nl/onderwijssoorten/pabo/>
- Schouten, M. & Kluit, M. (2017). *Waar begin je? Met leerlingen en leraren in gesprek over respect voor seksuele diversiteit*. Utrecht: Stichting School en Veiligheid.
- SLO (2012). *Oriëntatie op jezelf en de wereld – Mens en samenleving – kerndoel 38*. Geraadpleegd van <https://www.slo.nl/thema/meer/tule/orientatie-jezelf-wereld/kerndoel-38/>
- SLO (2021). *21-eeuwse vaardigheden*. Geraadpleegd van <https://www.slo.nl/thema/meer/21e-eeuwsevaardigheden/>
- Storm, I., Albers, L., Meijer, S. & Sturkenboom, M. (2019). *Seksuele en relationele vorming in het onderwijs. Een inventarisatie van behoeften, ervaringen en aanbod*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- TEDx Talks (2015). *Why we shouldn't shy away from sexual education | Dr. V. Chandra-Mouli | TEDxChisinau [Video]*. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=7V9S9wdLfc>
- Walpot, M. & Boendermaker, L. (2018). *Seksualiteit bespreken in de klas, hoe doe je dat? Praktische tips voor docenten*. Safeguarding Young People in Care.